

MAREK OSIEWICZ
Poznań

ZRÓŻNICOWANIE EKSTENSJI TEKSTOWEJ FONETYCZNYCH FORM
OBOCZNYCH W *KSIĘGACH O GOSPODARSTWIE Z 1549 ROKU*
(OBOCZNOŚĆ *BIAŁ-* // *BIAŁŁ-* ORAZ WARIANTYWNÓŚĆ W ZAKRESIE
KONTYNUANTÓW GRUP **sr**, **zr**, **žr**, *(*s*)*tb*c i *(*z*)*db*c)

1. Wstęp

Niniejszy artykuł prezentuje wyniki analizy stanowiącej kontynuację badań nad zróżnicowaniem zakresu wariantywności graficznej i językowej poświadczonej w *Księgach o gospodarstwie* Piotra Krescentyna z 1549 roku. Szczegółowe informacje dotyczące założeń metodologicznych tego cyklu analiz wraz z charakterystyką jej podstawy materiałowej przedstawione zostały już w innych publikacjach¹. Poniżej zamieszczono ich skrótową prezentację, umożliwiającą zapoznanie się z wynikami przeprowadzonej analizy bez potrzeby sięgania do innych tekstów.

Księgi o gospodarstwie to polskie tłumaczenie dzieła *Opus ruralium commodorum libri XII*, napisanego przed 1300 rokiem przez bolońskiego lekarza i botanika, Petrusa de Crescentiis². Podstawą niniejszej analizy jest pierwsza edycja *Ksiąg...* wydana przez Helenę Unglerową w 1549 roku³ (dalej skrót: *Cresc*). Autor polskiego tłumaczenia dzieła pozosta-

¹ Zwłaszcza w książce: M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku. Studium przypadku*, Poznań 2013, s. 13–56, a także w artykułach: idem, *Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy „Ksiąg o gospodarstwie” z 1549 r.*, „LingVaria” 2012, t. 2 (14), s. 65–68; idem, *Oboczność mię cię się // mie cie sie w Księgach o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2013, t. 20 (40), z. 1, s. 127–131; idem, *Zróżnicowanie ekstensji tekstowej fonetycznych form obocznych w Księgach o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne 2014, t. 21 (41), z. 1, s. 73–92; idem, *Wtórna nosowość antycypacyjna w Księgach o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2014, t. 21 (41), z. 2, s. 71–92.

² *Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983, s. 314; W.R. Rzepka, W. Wydra *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław 1984, s. 375–376.

³ Pełen tytuł dzieła w tej edycji ma postać: *Piotra Creſcentyna Księgi o gospodarstwie, y o opatrzaniu rozmożenia rozlicznych pożytkow, każdemu stanowi potrzebne*. Korzystano z mikrofilmu egzemplarza będącego w posiadaniu Biblioteki Kórnickiej (sygn. oryginału: Cim.F.4078; sygn. mikrofilmu: Mf 4935; kopia tego eg-

je nieznany; przypuszcza się, że był nim Andrzej Glaber z Kobylina⁴ – teza ta jednak nie została wystarczająco udowodniona⁵. Tekst Unglerowej edycji *Ksiąg...* odznacza się pewną szczególną właściwością – zarówno badania typograficzne zabytku⁶, jak i analizy graficznawcze i językoznawcze⁷ wykazały, że nie jest on jednolity. Z dokonanej przez Kazimierza Piekarskiego analizy typograficznej *Cresc* wynika, że część tekstu od składki A do składki Q złożona została z wykorzystaniem kompletu czcionek stosowanym w drukarni Heleny Unglerowej około 1538 roku, zaś pozostałe składki (składki początkowe ze stroną tytułową, wstępem i rejestrem oraz składki R–Ii) – dopiero po około 10 latach, w 1548 lub 1549 roku⁸. Na poziomie pisowni i fonetyki zabytku zróżnicowanie to przedstawia się w sposób jeszcze bardziej skomplikowany – tekstowych granic występowania poszczególnych zjawisk graficznych i fonetycznych jest w *Cresc* o wiele więcej, a lokalizacja części z nich jest zbieżna. Obserwację tą związane z organizacją pracy przy formowaniu obszernego tekstu *Ksiąg...*⁹, a dokładniej: z podziałem tekstu na fragmenty opracowywane przez różnych zecerów (lub zespoły zecerskie). Tym samym zwrócono uwagę na fakt, że istotna część form graficznych i fonetycznych poświadczonych w *Cresc* może pochodzić od składczy¹⁰. Taki wpływ pracowników drukarni na pisowniane i językowe ukształtowanie tek-

zemplarza dostępna jest również w wersji cyfrowej na stronach Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, identyfikator zasobu: www.wbc.poznan.pl:45451). Kopia tekstu jest też udostępniona w cyfrowych zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (sygnatura oryginału: Sd.612.417; identyfikator zasobu: ebuw.uw.edu.pl:107583), w domenie publicznej biblioteki Polona (sygnatura: SD XVI.F.210) oraz w zbiorach Jagiellońskiej Biblioteki Cyfrowej (sygnatura oryginału: BJ St. Dr. Cim. 8143; identyfikator zasobu: jbc.bj.uj.edu.pl:204970). Druga edycja dzieła, będąca przedrukiem pierwszej, ukazała się dwadzieścia dwa lata później, w 1571 roku, w krakowskiej drukarni Stanisława Szarfenbergera, ze zmienionym tytułem *O pomnożeniu y rozkrzewieniu wszelkich Pożytkow, Książ Dwoienasćcie: Ludziom Stanu kázdego, ktorzyby się wczćwym Gofpodarftwem bawili, wielce potrzebne á pożyteczne. Teraz ná wielu mieścach z niemálg pilnościá poprawione á rozfzerzone, y znowu drukowáne*. Kopia tekstu została udostępniona na stronie Zachodniopomorskiej Biblioteki Cyfrowej (sygnatura oryginału: XVI.1078.II; identyfikator zasobu: zbc.ksiaznica.szczecin.pl:927).

⁴ A. Pankowicz, *Najstarszy polski druk z zakresu gospodarstwa wiejskiego (Piotr Krescentyn, Księgi o gospodarstwie... Kraków 1549 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie. Historia Rolnictwa” 150, z. 4, 1979, s. 47–63; *Drukarze dawnej polski*, s. 314. Zob. też M. Karplukówna, *Regionalizmy w języku Andrzeja Cervusa z Tucholi*, Wrocław 1971, s. 39. Wcześniej w osobie tłumacza upatrywano Andrzeja Trzecieckiego starszego (S. Bąk, *Wstęp*, [w:] A. Trzeciecki, *Pisma polskie*, BPP seria P nr 9, cz. 1, Wrocław 1961, s. 43; S. Hrabec, F. Peplowski, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*, Warszawa 1963, s. 48).

⁵ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, op. cit., s. 42–44.

⁶ K. Piekarski, *Miscellanea bibliograficzne*, „Przegląd Biblioteczny” 4, z. 4, 1930, s. 424.

⁷ Zob. przypis 1.

⁸ K. Piekarski, op. cit., s. 424.

⁹ Tekst *Ksiąg...* składa się z 183 892 wyrazów, zatem – wedle klasyfikacji objętościowej tekstów XVI-wiecznych zaproponowanej przez Władysława Kuraszkiewicza – należy do tekstów najdłuższych (powyżej 100 000 wyrazów). W. Kuraszkiewicz, *Uwagi o statystyce w Słowniku*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa i in., t. 1: *A – Bany*, Wrocław 1966, s. XIV–XXV. Por. też M. Osiewicz, *Analiza kwantytatywno-porównawcza słownictwa Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna (1549)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2012, 19 (39), z. 1, s. 69.

¹⁰ M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, op. cit., s. 33–38; idem, *Oboczność mię cię się...*, op. cit., s. 128–129; idem, *Wpływ zecera...*, op. cit., s. 67–68; idem, *Zróżnicowanie ekstensji...*, op. cit., s. 84–85; idem, *Wtórna nosowość...*, op. cit., s. 88.

stu drukowanego był dotąd w sferze przypuszczeń¹¹ – uwaga szeregu analiz poświęconych tekstowej dyferencjacji zjawisk graficznych i fonetycznych w *Cresc* skupiła się więc w dużej mierze na próbach udowodnienia, że jej bezpośrednią przyczyną była działalność zecera¹². Za przesłankę świadczącą o odzeczerskim pochodzeniu danej formy graficznej czy językowej przyjęto zbieżność granicy lub granic jego występowania z drukarską, niepokrywającą się z podziałem treściowym delimitacją tekstu na składki – uznano bowiem, że miejsce, w którym kończy się składka (ale nie rozdział), jest z punktu widzenia podstawy rękopiśmiennej druku przypadkowe, niemożliwe do przewidzenia; zatem jedynymi osobami, które mogły za taką zbieżność odpowiadać, byli zecerzy¹³.

Niniejszy artykuł dotyczy form wariantywnych będących przejawem następujących procesów fonetycznych: zjawiska podwajania spółgłoski *l* w pozycji interwokalicznej oraz procesów dysymilacyjnych i antycypacyjnych zachodzących w obrębie grup spółgłoskowych kontynuujących prasłowiańskie połączenia **sr*, **zr*, **žr*, **(s)tb* i **(z)dbc*. Zgodnie z przyjętymi założeniami, główny zrąb analizy dotyczyć będzie zjawiska tekstowego ograniczenia występowania poszczególnych wariantów i zbieżności ujawnionych granic tekstowych z odzeczerską delimitacją zabytku. Z uwagi na stosunkowo niewielką frekwencję tekstową omawianych form, w sposób istotny ograniczającą możliwość precyzyjnego wyznaczania granic tekstowych występowania poszczególnych stanów obocznościowych, podstawą przedstawionego w niniejszym artykule wnioskowania o wpływie zecera na ukształtowanie językowe tekstu będzie odniesienie zróżnicowania tekstowej lokalizacji poszczególnych wariantów do segmentacji tekstu ustalonej podczas przeprowadzonej już analizy masowych zjawisk: graficznych (oznaczanie fonemów: /i/, /j/, /v/, /v/, /t/, /c/ i /s/¹⁴) i fonetycznych (oboczności: *się* // *sie*¹⁵, *jestli* // *jesli*, *miedzy* // *między*, *-mdl-* // *-mgl-*, *-mieszk-* // *-mięszk-*¹⁶ i zjawiska wtórnej nosowości antycypacyjnej¹⁷), a ściślej rzecz ujmując – zjawisko zawierania się obszarów o ograniczonej dystrybucji lub frekwencji analizowanych wariantów fonetycznych w obszarach tekstowych wyznaczonych zmiennymi dys-

¹¹ Por. T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999, s. 13–14; idem, *Grafia druków polskich z lat 1521–1522. Problemy wariantywności i normalizacji*, Poznań 2001, s. 11; J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera z Kobylina. Studium normalizacji polszczyzny wczesnorennesansowej*, Poznań 1999, s. 17–18; eadem, *Glaberowskie korektywy gramatyczne w „Żołtarzu” Walentego Wróbla*, „Studia Polonistyczne” 16/17, 1991, s. 71–91; P. Zwoliński, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, [w:] *Odrodzenie w Polsce. T. III. Historia języka. Część pierwsza*, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1960, s. 61–106; W. Książek-Bryłowa, *Uwarunkowania społeczne normy językowej w XVI wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 32, 1986, s. 141–142; S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, [w:] idem, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 155–186; A. Luto-Kamińska, *Polska wersja przekładowa Ex P. Terentii comediis Latinissimae colloquiorum formulae... Mateusza z Kęt. Studium języka autora na tle polszczyzny XVI wieku*, Warszawa 2010, s. 20, 94, 100, 103, 227–228.

¹² Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, op. cit., s. 325–352, 399–406; idem, *Oboczność mię cię się...*, op. cit., s. 144; idem, *Wpływ zecera...*, op. cit., s. 67–68; idem, *Zróżnicowanie ekstensji...*, op. cit., s. 84–85; idem, *Wtórna nosowość...*, op. cit., s. 85–88.

¹³ M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, op. cit., s. 33–38.

¹⁴ Ibidem, *passim*.

¹⁵ Idem, *Oboczność mię cię się...*, op. cit., s. 127–148.

¹⁶ Idem, *Zróżnicowanie ekstensji...*, op. cit., s. 73–92.

¹⁷ Idem, *Wtórna nosowość...*, op. cit., s. 71–92.

trybucyjnymi innych przebadanych już, ale licznie poświadczonych w *Księgach...* zjawisk graficznych i fonetycznych. Wyniki ujawnionych w toku analizy stanów obocznościowych odniesione zostaną też do stanów poświadczanych w innych tekstach drukowanych z pierwszej połowy XVI wieku. Analiza będzie miała charakter frekwencyjny: w tym celu wykorzystano stosowaną do badań nad zjawiskiem wariantywności graficznej i językowej odsetkową segmentacją procesu normalizacyjnego (w swej istocie polegającej na ograniczaniu wariantywności). Zastosowano założenia Ireny Bajerowej¹⁸, zmodyfikowane przez Wojciecha R. Rzepkę¹⁹, w myśl których o pełnej normalizacji wariantu (skrót: PN) można mówić wtedy, gdy osiągnie on próg 95% użycia; wariant osiągający pułap 75–94% użycia charakteryzuje normalizacja niepełna (skrót: NN). Według Rzepki proces normalizacyjny rozpoczyna się jeszcze wcześniej – od momentu przekroczenia przez wariant progu tzw. średniej rozwojowej, czyli 50% użycia; etap ten określa się jako wstępną normalizację²⁰ (skrót: WN).

2. Oboczność *biał-* // *białl-*

Spotykane w tekstach średniopolskich zjawisko podwojenia interwokalicznego *ł* w rodzinie wyrazów opartej na prasłowiańskim rdzeniu **běl-* nie ma bogatej literatury. Uwagi poświęcone obecności zapisów typu *biały* w zabytkach XVI-wiecznych odnaleźć można tylko w opracowaniach podręcznikowych autorstwa Jana Łosia i Haliny Konecznej. W podręczniku Łosia zapisy z *ll*, wyłącznie formy przymiotnika *biały* poświadczane w *Komedii o mięsopuście*, w Biblii Leopoldy i w *Myślistwie ptaszym* Mateusza Cygańskiego, przytaczane są w rozdziale poświęconym nowym grupom spółgłoskowym w języku polskim, w podrozdziałach dotyczących szeroko pojętego zjawiska podwajania spółgłosek (o różnej genezie), w jednym akapicie wraz z podwojeniami głosek *s* i *ś* w pozycji międzysamogłoskowej (małopolskie formy typu *bossso*, w *leśsie*)²¹. Autor opracowania wstrzymuje się, co prawda, od wypowiedzi na temat językowych mechanizmów przyczyniających się do powstania tych form²², ale podkreśla ich XX-wieczną współzależność w gwarze opoczyń-

¹⁸ I. Bajerowa, *Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*, „Język Polski” 60, 1980, s. 110–111.

¹⁹ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVIII wieku*, Poznań 1985, s. 18–19.

²⁰ Choć w literaturze przedmiotu zgodnie uznaje się, że wariantami znormalizowanymi są wyłącznie warianty osiągające pułap normalizacji niepełnej i pełnej (czyli od 75–100%) – zob. T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, op. cit., s. 277–290; J. Międał, *O języku Andrzeja Glabera...*, op. cit., s. 203–217; M. Osiewicz, *Wariantywność leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, Poznań 2007, s. 97–110.

²¹ J. Łoś, *Gramatyka polska. Cz. I: Glosownia historyczna*, Lwów 1922, s. 200.

²² Rozdział poświęcony podwojeniom spółgłosek („Nowe grupy spółgłosek”) rozpoczyna się od stwierdzenia: „Tworzą się albo wskutek podwojenia spółgłoski, albo przez dodanie nowej spółgłoski do wyrazu. Przyczyny obu tych procesów nie są dotychczas wyjaśnione; w niektórych razach można przypuszczać wpływ analogii morfologicznych, ale w ogólności nic pewniejszego w tym przedmiocie powiedzieć się nie da”). Ibidem, s. 199.

skiej²³ (Małopolska), przez co dość jednoznacznie wiąże ze sobą oba zjawiska. Halina Koneczna powtarza przytaczane przez Łosia formy z *h* oraz jego obserwację dotyczącą ich współistnienia w gwarze opoczyńskiej, dodaje jednak własną, fonetyczną interpretację zjawiska, którego istota ma – jej zdaniem – polegać na wzmocnieniu artykulacji spółgłoski poprzez przedłużenie jej trwania; dodać należy, że tę samą wykładnię genetyczną stosuje do form typu *bosso*, w *leśsie*²⁴. Wspólnej proveniencji dialektalnej obu zjawisk sprzeczy jednak materiał językowy zgromadzony w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*²⁵ (dalej skrót: *SXVI*). Według jego danych *h* w XVI wieku pojawia się nie tylko w przymiotniku *biały* (*biały* 78 razy // *l* 1278 razy), ale obejmuje swym zasięgiem również inne wyrazy oparte na psł. rdzeniu **běl-* (*biała głowa* 20 razy // *l* 964 razy, *białło* 1 raz // *l* 10 razy, *białłowski* 2 razy // *l* 11 razy, *białłość* 3 razy // *l* 45 razy, *białłozor* 1 raz // *l* 7 razy; razem z *biały* – 7 leksemów). Łączny odsetek form z *h* w wymienionej grupie wyrazów jest niewielki – wynosi bowiem 4%, jednak w obrębie grupy tekstów poświadczających formy typu *biały* postaci z podwojonym *h* mają znacznie wyższy udział sięgający 46% (*h* 132 razy // *l* 157 razy). Wśród tych tekstów najliczniejszą grupę stanowią teksty o proveniencji²⁶ wielkopolskiej (10 tekstów: *ArtKanc* *h* 3 razy // *l* brak poświadczeń, *BielKron* 43 razy // 85 razy, *BielRozm* 1 raz // –, *BielSen* 4 razy // –, *GrabowSet* 1 raz // 1 raz, *LibMal* 14 razy // 13 razy, *MurzNT* 2 razy // –, *ReszList* 1 raz // 1 raz, *StryjKron* 1 raz // –, *WujNT* 19 razy // 1 raz, *Calep* 16 razy // 29 razy; łącznie *h* 89 razy // *l* 101 razy, 47% // 53%), pozostałe teksty poświadczające zapisy typu *biały* reprezentują Mazowsze (3 teksty: *GostGosp* *h* 1 raz // *l* 1 raz, *ZapKościar* 2 razy // 2 razy, *Paprup* 2 razy // –), Ruś Czerwoną (3 teksty: *CzahTr* tylko *h* 1 raz, *Leop* *h* 3 razy // *l* 18 razy, *SarnStat* 1 raz // 3 razy), Prusy Książęce (1 tekst: *KrowObr* tylko *h*, 13 razy) i Małopolskę (1 tekst: *MWilkhist* tylko *h*, 2 razy)²⁷. Z zestawienia tego wynika, że formy z podwojonym *h* charakterystyczne są, po pierwsze, dla drugiej połowy stulecia (z pierwszej połowy pochodzi wyłącznie rękopiśmienne źródło *LibMal*), po drugie – przede wszystkim dla Wielkopolski, w mniejszym stopniu dla Mazowsza i kresów południowych. Zauważyć należy, że w odniesieniu do Wielkopolski i Mazowsza tezę tę potwierdza także obserwacja Łosia dotycząca stałego zdwojenia interwokalicznego *l* w *Myślistwie ptaszym* Mateusza Cygańskiego – pisarz ten pochodził prawdopodobnie z Mazowsza, choć pierwotną siedzibą rodu była wieś Cygany (Wielkopolska, dziś woj. łódzkie)²⁸. O formach z podwojonym interwokalicznym *h* brak

²³ Współczesny zakres występowania form z podwojonym interwokalicznym *ss* jest jednak znacznie szerszy i obejmuje w zasadzie cały obszar dialektu małopolskiego. Zob. K. Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław 1993, s. 138, mapa 18.

²⁴ H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, s. 162–163.

²⁵ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, red. M.R. Mayenowa et al., Wrocław 1966 – Warszawa 2012.

²⁶ Regionalną reprezentację tekstów ustalono na podstawie informacji o pochodzeniu ich autorów.

²⁷ W zestawieniu tym pominięto *Lutnię na wesele* Michała Witosławskiego (*Witosłut* *h* 2 razy // *l* 3 razy) z uwagi na brak informacji biograficznych o autorze, a także słownik *Calepinusa* (*Calep* *h* 16 razy // *l* 29 razy) ze względu na niepewne autorstwo jego polskojęzycznej części (wzmianka z wydania z 1684 roku, wskazująca na Petrusa Mączyńskiego jako autora części polskiej słownika, i tak nie rozstrzyga o proveniencji regionalnej zgromadzonego w nim materiału językowego z uwagi na brak informacji o pochodzeniu tego socynianina; zob. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1999, s. 354).

²⁸ *Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 121. Por. też *Bibliografia literatury staropolskiej „Nowy Korbut”*. T. 2. *Piśmiennictwo staropolskie*, red. K. Budzyk, Warszawa 1964, s. 100.

natomiast wzmianek w literaturze poświęconej XVI-wiecznej polszczyźnie kresów południowych; nieco liczniej pojawiają się one za to na kresach północnych, choć dopiero w tekstach z XVII i XVIII wieku i częściej poza rodziną wyrazów opartych na rdzeniu *běl-²⁹.

2.1. Oboczność *biał-* // *białł-* w *Cresc* – zestawienie ogólne

W *Księgach...* wyrazy oparte na psł. rdzeniu *běl- ze spółgłoską *ł* w pozycji interwokalicznej wystąpiły 162 razy. Zdecydowana większość z nich zapisana została z pojedynczym znakiem „ł” – 122 razy, 75% (*białek* 352, 494, *biało* 179, 258, 568, *białofc* 511, 672, *białofć* 210, 511, 153, *biała* 105, 116, 180, 243, 491, 652, R6, *Biała* 206, *białą* 201, 205, 430, 502, R2v, *biale* 153, 231, 278, 295, 338, 420, 501, 511, 681, 684, R6, *białego* 163, 492, 533, *białej* 164, 540, *białemi* 396, 404, 504, *biale^o* 194, *białey* 210, 492, 504, 506, 526, *białi* 14, *białim* 456, *biały* 166, 171, 193, 453, 555, *białych* 360, 441, 568, 643, *białym* 203, 556, 617). Formy z podwójnym „łł” poświadczone zostały 40 razy, 25% (np. *białłafa* 367, *białłafą* 367, *białłek* 343, 352, *białło* 265, *białłofcią* 369, *białłofci* 367, *białła* 68, 296, 333, 366, 367, *białłą* 367, *białłte* 34, 55, 295, 298, 298, 298, 298, 353, 354, 354, 355, 367, 422, *białłego* 35, 296, 354, 354, 357, 357, *białłemu* 352, *białłey* 352, 360, *białły* 357, *białłych* 352, 353, 354, 367). W zestawieniu ogólnym postaci typu *biały* są wariantami objętymi stanem niepełnej normalizacji, formy typu *białły* usytuowane są poza normą. Podkreślić jednak należy, że leksemowy zakres poświadczeń form z *łł* jest – w porównaniu z zakresem dokumentowanym przez źródła *SXVI* – mniejszy, ponieważ obejmuje tylko 4 leksemy: *białasy* ‘białawy’ (tylko *łł*, 2 razy), *białek* ‘białko ptasiego jaja’ (*łł* 2 razy // *ł* 2 razy), *biało* (1 raz // 3 razy), *białość* (2 razy // 5 razy), *biały* (33 razy // 112 razy), wśród których znajdują się też dwa wyrazy poświadczone w *SXVI* wyłącznie z pojedynczym *ł* (*białasy* i *białek*).

2.2. Oboczność *biał-* // *białł-* – stan w *Cresc*_I i w *Cresc*_{II}

Uwzględnienie granicy tekstowej wyznaczonej przez Piekarskiego zmienia obraz analizowanej oboczności. Okazuje się bowiem, że postaci z podwójnym *łł* poświadczone zostały niemal wyłącznie w części tekstu zawierającej się w składkach A–Q (czyli w *Cresc*_I). W tym fragmencie *Ksiąg...* stosunek postaci typu *białły* do form z pojedynczym *ł* wynosi 41% // 59% (56 razy // 39 razy), co oznacza, że w tej części tekstu oba warianty mają status wariantów nieznormalizowanych (pułap ich użycie jest bliski średniej rozwojowej). W *Cresc*_{II} zapis z podwójnym *łł* wystąpił tylko raz (*białłte* 422), formy pierwotne poświadczone zostały 66 razy (98,5%) – w tej części zabytku warianty typu *biały* są więc objęte stanem pełnej normalizacji.

²⁹ A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań 1999, s. 181; Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Kraków 2006, s. 147; B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław 1983, s. 58.

2.3. Oboczność *biał-* // *biall-* – dystrybucja składowa i szpaltowa

Analiza składowego rozmieszczenia form z *ll* w *Cresc*₁ dowodzi, że są one charakterystyczne tylko dla stosunkowo niewielkiego fragmentu tej części tekstu (zob. tabela 1). Wynika z niej, że postaci tego typu wystąpiły przede wszystkim w obszarze mieszczącym się w składkach N–Q – w tej części tekstu pułap użyć form z geminą wynosi 68% (*ł* 16 razy // *ll* 34 razy), w obszarze tym postaci z *ll* mają więc status wariantów usytuowanych poza normą, ale objętych stanem wstępnej normalizacji, dość bliskich jednak stanowi niepełnej normalizacji. Formy typu *białły* poświadczone zostały też w składkach B i C – w tym fragmencie tekstu są one bezwyjątkowe (łącznie 4 razy, tylko w przymiotniku *białły*). Osobno potraktować też należy jednokrotne poświadczenie formy *białło* w składce M, która pod względem statystyki obocznych postaci (*ll* 1 raz // *ł* 4 razy, 20% // 80%) znacznie różni się od sąsiadującego z nią obszaru zawartego w składkach N–Q (za wyłączeniem jej z obszaru charakteryzującego się stosunkowo licznymi poświadczeniami *ll* przemawia to, że występująca w jej obrębie postać *białło* zapisana została w szpalcie 265, a więc w pierwszej szpalcie składki, zatem od pierwszego wystąpienia formy *białły* w szpalcie 295 składki N dzieli ją znaczna odległość 30 szpalt – co stanowi obszar tekstowy większy niż cała składka³⁰).

Tabela 1. Formy *biał-* // *biall-* w *Cresc*₁ – dystrybucja składowa

składka	<i>biał-</i>	<i>biall-</i>
A	1	–
B	–	2
C	–	2
D	–	–
E	2	–
F	1	–
G	9	–
H	10	–
I	8	–
K	2	–
L	3	–
M	4	1
N	5	7
O	–	1
P	8	17
Q	3	9

Z uwagi na stosunkowo niską frekwencję tekstową wyrazów opartych na prasłowiańskim rdzeniu **bēl-* precyzyjne ustalenie tekstowych granic oddziaływania czynnika dialek-

³⁰ W *Cresc*₁ jedna składka tworzona jest przez 24 szpalty (12 stron, 6 kart).

talnego odpowiedzialnego za pojawianie się form z *ll* nie jest możliwe. Pierwsze pojawienie się postaci typu *bialły* w składce N następuje dopiero w szpalcie 295 (jest to siódma szpalta tej składki), ostatnie wystąpienie formy z podwojonym *ll* ma miejsce w szpalcie 369 (dziewiąta szpalta składki Q) (zob. tabela 2). Obszar ten zawiera się jednak we fragmencie tekstu, którego granice wyznaczane są przez frekwencyjne zjawisko graficzne: najwyższy poziom oznaczeń fonemów /v/ i /v̥/ za pomocą litery „v” w nagłosie (oboczne do regularnego użycia „w” w tej pozycji), ciągnące się od szpalty 293 aż do końca składki Q³¹ – zgodnie z przyjętymi założeniami granice te uznać należy za tożsame z granicami zjawiska występowania podwójnego *ll*.

Tabela 2. Oboczność *bial-* // *biall-* w składkach N–Q – dystrybucja szpaltowa (w zestawieniu pominięto składki niepoświadczające omawianych form)

skł.	szp.	<i>bial-</i>	<i>biall-</i>
N	294	1	–
N	295	4	1
N	296	–	2
N	298	–	4
O	333	–	1
P	338	1	–
P	343	–	1
P	349	1	–
P	352	2	4
P	353	1	2
P	354	2	5
P	355	–	1
P	357	–	3
P	360	1	1
Q	366	–	1
Q	367	3	7
Q	369	–	1

Zauważyć należy, że w *Cresc* tekstowy zasięg poświadczeń wariantów typu *bialły* pokrywa się z obszarem występowania zapisów typu *bosso*, w *leśsie*. Z analizy graficznej zabytku wynika, że formy ze zdwojonym międzysamogłoskowym *ss* pojawiają się wyłącznie w *Cresc*_{II}³², a więc w obszarze tekstowym z regularną, nieomal (prócz 1 formy) bezwyjątkową postacią rdzenia *bial-*. Fakt ten świadczy na korzyść hipotezy o różnym statusie regionalnym obu zjawisk w XVI wieku – co nie zmienia faktu, że istota procesu w obu przypadkach może być taka sama (wzmocnienie artykulacji).

³¹ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, op. cit., s. 203–205, 338.

³² Ibidem, s. 312–313, 317.

3. Wariantywność w zakresie kontynuantów dawnych grup *sř *zř *žř

Prasłowiańskie grupy *sř, *zř, *žř w polszczyźnie do połowy XV wieku kontynuowane były przez połączenia sř, žř. W drugiej połowie XV wieku rozpoczął się etap dialektalnego zróżnicowania ich rozwoju. W Wielkopolsce jeszcze przed zanikiem palatalności ř w grupie žř zaszło wydzielenie miękkości w postaci joty (jžř), a następnie uproszczenie w jř³³. W Małopolsce natomiast grupy sř, žř uprościły się w sř, žř³⁴. Materiał rękopiśmienny z pierwszej połowy XVI wieku dowodzi, że powstałe w XV wieku zróżnicowanie dialektalne kontynuantów psł. grup *sř, *zř było jeszcze żywe w tym okresie. W Wielkopolsce panowały formy sřzoda, uźrzyć, źrzódło, pojawiła się też charakterystyczna dla tego regionu innowacja – grupa jř (≤ jžř) i jšř, np. ujrzał, dojrzały, pojšřzód, pojšřzodek. Na Mazowszu ścierały się różne tendencje, w wyniku których wystąpiły oboczne grupy žř // jžř // jř // žr, sř // sř, w Małopolsce natomiast dominował zdysymilowany typ sřoda, uźrzyć, źródło, pojawiły się też formy przestawione typu uržić³⁵. Wśród kontynuantów *žř dominowała w tym okresie grupa žř³⁶. Z ustaleń Tomasza Lisowskiego dotyczących rozwoju omawianych grup w paleotypach z lat 1521–1522 wynika, iż postać žř utrzymywała się dłużej niż sř – w tekstach tych dominują formy z sř i žř³⁷, podobny stan poświadczają edycje słownika Murmeliusza z pierwszej połowy XVI wieku³⁸. W większości przeanalizowanych pod tym kątem zabytków z pierwszej połowy stulecia normą są jednak tradycyjne formy nierozpodobnione sř, žř – tak jest w tekstach Glabera³⁹, w *Rozmówkach* Mikołaja z Kęt⁴⁰, w *Książeczkach polskich* z 1539 roku⁴¹, zbliżony stan prezentują też listy polskie z lat 1525–1550⁴².

³³ W. Śmiech, *Rozwój polskich grup spółgłoskowych *sř, *zř, *žř*, Łódź 1953, s. 125; H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna...*, op. cit., s. 164; W. Kuraszkiewicz, *Uwagi o języku Rozmyślań dominikańskich*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa 1986, s. 602; W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, [w:] idem, *Polski język literacki ...*, op. cit., s. 111–115.

³⁴ W. Śmiech, op. cit., s. 125.

³⁵ M. Bargieł, *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław 1969, s. 95–99.

³⁶ M. Bargieł, op. cit., s. 99–100.

³⁷ T. Lisowski, *Polszczyzna początku...*, op. cit., s. 51.

³⁸ Z. Cygal-Krupowa, *Szesnastowieczne edycje „Dictionarii Ioannis Murmellii variarum rerum...”*. Część I. *Uwagi ogólne. Ortografia, fonetyka, cechy dialektyczne*, Warszawa 1979, s. 119–120.

³⁹ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, op. cit., s. 59–60.

⁴⁰ A. Luto-Kamińska, op. cit., s. 43.

⁴¹ Z. Klimek, *Język polski w rozmówkach polsko-niemieckich „Książeczek polskich” z r. 1539*, Wrocław 1978, s. 51–52.

⁴² M. Osiewicz, *Wariantywność w zakresie realizacji grup spółgłoskowych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku (kontynuanty połączeń *sř, *zř, *žř, *(s)łьc-, *(z)дьc- oraz grupy (-)vř-, -dl-)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 16 (36), 2010, s. 185–186.

3.1. Wariantywność w zakresie kontynuuantów dawnych grup *sř *zř *žř w *Cresc* – zestawienie ogólne

W *Księgach*... poświadczone zostały formy kontynuujące wszystkie trzy prasłowiańskie typy grup ze spółgłoską *ř. Grupy spółgłoskowe wywodzące się prasłowiańskiej grupy *sř zapisane zostały 191 razy: 161 razy jako „řz” (84,5%, stan niepełnej normalizacji; np. *Ofrzodka* 158, *pořzod* 595, *pořzodek* 95, *pořzodki* 363, *pořzodkowi* 138, *pořzodku* 394, 128, 305, *řpořzodka* 29, *řředni* 76, 127, *řřednia* 514, *řřednie* 52, *řřednie* 369, *řředniego* 507, *řředniego* 430, *řředniej* 304, *řředniey* 381, *řřod* 24, 552, *řřodek* 424, 457, *řřodkoue* 345, *řřodku* 419, *weřřodku* 25, *wpořřodku* 25) i 30 razy w postaci połączenia „řř” (15,5%, wariant usytuowany poza normą; np. *řřebnrą* 546, *pořřodek* 677, 632, *pořřodku* 627, 629, 626, *řředni* 620, *řřednia* 653, *řřednie* 618, *řředniego* 686, *řředniey* 627, 641, *řřod* 624, 618, *řřodek* 7, *řřodkiem* R1, *řřodku* 642, *wpořřodku* 631). Zauważyć należy, że prócz jednego przypadku – formy *řřebnrą* 546 – wszystkie poświadczenia zapisów „řz” i „řř” wystąpiły w leksemach opartych na tym samym rdzeniu prasłowiańskim: *sěrd- (*řřodek*, *pořřodek*, *řředni*, *řřod*, *řřednie* av., *ořřodek*); rzeczywista wariantywność dotyczy zatem tylko tej rodziny wyrazowej. Trudno jednoznacznie zinterpretować oznaczenia z „řř” pod względem palatalności; takie zapisy w leksemach typu *řřodek*, *řředni*, *řřoda*, a także w leksemie *řřebnrý*⁴³ w niniejszej analizie arbitralnie (ale zgodnie z istniejącą praktyką⁴⁴) potraktowano jako oznaczenia grupy fonetycznej řř.

Grupa *zř realizowana jest w postaci połączeń: *žř* 79 razy (90%, niepełna normalizacja; np. *Dožřzałe* 383, *dožřzałe* 391, 419, 554, *dožřzałoř* 422, 428, *dožřřeć* 593, *dožřřeie* 166, *dožřřenia* 476, *nažřřą* 598, *nažřřyřř* 595, *požřřą* 685, *pržřřiřřta* 30, *pržřřiřřte* 16, 295, *pržřřiřřtoř* 109, *pržřřiřřty* 494, *pržřřiřřtym* 590, *vřřřale* 431, *vřřřą* 325, 565, 621, *vřřřenia* 526, *vřřřiřř* 130, *weřřřeć* 568), *žř* 4 razy (5%, wariant usytuowany poza normą; np. *dožřřaią* 111, *dožřřaią* 402, *dožřřwaią* 135, *niedožřřalo* R1v) i *jřř* 4 razy (5%, wariant nieznormalizowany; np. *pržřřyřřte* 578, *vřřřy* 616, *vřřřyřř* 631, *pržřřyřřte* R6).

W zakresie kontynuuantów prasłowiańskiego połączenia *žř w *Cresc* zdecydowanie dominuje grupa *žř* osiągająca pułap 54 użyć (86%, niepełna normalizacja; np. *žřebca* 512, 515, *žřebczow* 508, *žřebczowi* 512, 513, *žřebćza* 515, *žřebice* 508, *Žřebice* 509, 676, *žřebice* 510, *žřebici* 510, *žřebicz* 508, *řřebica* 676, *řřebice* 676, *žřebię* 508, 509, *Zřebię* 510, *žřřodł* 29, *žřřodła* 27, 29, 116, 198, 203, *žřřodło* 199); pozostałą część poświadczeń stanowią zapisy grupy *žř* (9 razy, 14%, wariant nieznormalizowany; np. *žřebcow* R6v (2 razy), *žřebczow* 511, *žřebczami* 509, *žřebięcia* R6v, *žřřodliřřka* R5, *žřřodł* 82, *Zřřodła* 691–692, *žřřodła* 649).

⁴³ Por. J. Międał, *O języku Andrzeja Glabera*..., op. cit., s. 59, przypis 80.

⁴⁴ Zob. np. Z. Cygał-Krupowa, op.cit., s. 119–120; M. Osiewicz, *Wariantywność w zakresie realizacji*..., op. cit., s. 185–188.

3.2. Wariantywność w zakresie kontynuantów dawnych grup *sř *zř *žř – stan w *Cresc_I* i w *Cresc_{II}*

Kontynuujące prasłowiańską grupę *sř rozpodobnione połączenia sř wystąpiły prawie wyłącznie w *Cresc_{II}* (29 razy // sř 67 razy, 29% // 71%; *Cresc_I* – sř 1 raz: *frodek* szp. 7 // sř 94 razy, 1% // 99%). Podobna repartycja cechuje formy z antycypacją miękkości realizujące dawne połączenie *zř – wszystkie wystąpiły w drugiej wytyczonej przez Piekarskiego części zabytku; pozostałe postaci fonetyczne tej grupy (žř i źr) wykazują się w obu częściach tekstu zbliżonym udziałem (*Cresc_I*: žř 39 razy // źr 2 razy, 95% // 5%; *Cresc_{II}*: žř 40 razy // źr 2 razy // jř 4 razy, 87% // 4% // 9%). W *Cresc_{II}* wystąpiły też prawie wszystkie odnotowane w *Księgach...* postaci z źr pochodzące z prasłowiańskiego *žř (*Cresc_I*: žř 18 razy // źr 1 raz, 95% // 5%; *Cresc_{II}*: 36 razy // 8 razy, 82% // 18%). Z analizy tej wynika zatem, że pod względem omawianych zjawisk we wszystkich przypadkach (prócz małej grupy poświadczeń z źr realizującym *zř) innowacyjne formy postępowe poświadczone zostały wyłącznie lub prawie wyłącznie w *Cresc_{II}*, zaś *Cresc_I* wykazuje się znormalizowanym użyciem nierozpodobnionych postaci tradycyjnych (sř i žř) (zob. tabela 3).

Tabela 3. Kontynuanty grup *sř, *zř, *žř – stan w *Cresc_I* i w *Cresc_{II}*

	*sř		*zř			*žř	
	sř	sř	žř	jžř	źr	žř	źr
<i>Cresc_I</i>	94 (99%)	1 (1%)	39 (99%)	–	2 (5%)	18 (95%)	1 (5%)
<i>Cresc_{II}</i>	67 (71%)	29 (29%)	40 (87%)	4 (9%)	2 (4%)	36 (82%)	8 (18%)

3.3. Wariantywność w zakresie kontynuantów dawnych grup *sř *zř *žř – dystrybucja składkowa i szpaltowa

W zakresie dystrybucji składkowej wyraźnym zróznicowaniem charakteryzuje się tekstowy rozkład kontynuantów prasłowiańskiego *sř. Postaci z rozpodobnioną grupą sř, właściwe dla *Cresc_{II}*, poświadczone są regularnie dopiero od składki Dd (zob. Tabela 4). Bezwyjątkowe wystąpienia tej postaci fonetycznej obejmują trzy niesąsiadujące ze sobą składki: Dd (5 razy), Gg (2 razy) i [0]A (1 raz). W pozostałych składkach (prócz notującej tylko 1 formę z sř składki [0]C) poświadczone zostały oba warianty: sř i sř, przy czym tylko w jednej z nich – Hh – wariant tradycyjny sř ma przewagę (Hh: sř 2 razy // sř 4 razy; Ee: 9 razy // 6 razy; Ff: 7 razy // 2 razy; Ii: 2 razy // 1 raz).

Tabela 4. Kontynuanty grupy **śr* w *Cresc*_{II} – dystrybucja składkowa

składka	<i>śr</i>	<i>śr</i>
R	4	–
S	8	–
T	8	–
U	2	–
X	8	–
Y	6	–
Z	3	1
Aa	7	–
Bb	1	–
Cc	6	–
Dd	–	5
Ee	6	9
Ff	2	7
Gg	–	2
Hh	4	2
Ii	1	2
[0]A	–	1
[0]B	–	–
[0]C	1	–

Analiza dystrybucji szpaltowej poświadczeń wariantu *śr* dowodzi, że formy tego typu pojawiają się regularnie od szpalty 616. Z uwagi na brak poświadczeń leksemów z tą grupą spółgłoskową między szpaltami 605 a 616 uznać należy, że granica oddziaływania czynnika językowego odpowiedzialnego za pojawianie się form zdysymilowanych przebiega właśnie między nimi. Zaznaczyć jednak należy, że koniec regularnych, bezwyjątkowych poświadczeń wariantu *śr* (szpalta 605) nieomal zbiega się z początkiem występowania znormalizowanych (niepełna normalizacja) uproszczonych postaci spójnika *jesli*, występujących od szpalty 605 (w obszarze zawierającym się w szpaltach 580–604 panuje bezwyjątkowe *jestli*)⁴⁵. Uznać zatem należy, że zakres oddziaływania starej normy z nierozpodobnionym *śr* kończy się wraz z tą właśnie szpaltą.

Tabela 5. Kontynuanty grupy **śr* w składkach Dd–[0]C – dystrybucja szpaltowa (w zestawieniu pominięto składki niepoświadczające omawianych form)

skł.	szp.	<i>śr</i>	<i>śr</i>	skł.	szp.	<i>śr</i>	<i>śr</i>
Cc	590	3	–	Ff	640	–	2
Cc	595	1	–	Ff	641	1	1

⁴⁵ Zob. M. Osiewicz, *Zróznicowanie ekstensji tekstowej...*, op. cit., s. 77, 91.

Cc	604	1	–	Ff	642	1	2
Cc	605	1	–	Ff	653	–	1
Dd	616	–	1	Gg	657	–	1
Dd	618	–	3	Gg	667	–	1
Dd	620	–	1	Hh	671	1	–
Ee	624	–	1	Hh	674	1	–
Ee	625	3	–	Hh	677	1	1
Ee	626	1	2	Hh	683	–	1
Ee	627	1	3	Hh	685	1	–
Ee	629	–	1	Ii	686	1	1
Ee	631	–	1	Ii	688	–	1
Ee	632	–	1	[0]A	R1	–	1
Ee	636	1	–	[0]C	R7	1	–
Ff	639	–	1				

Dystrybucja składkowa form kontynuujących prasłowiańskiej grupy **zř* i **žř* również wykazuje pewne ograniczenia. Formy z grupą *jř* (\leq **zř*) pojawiają się dopiero w drugiej połowie *Cresc_{II}*, od składki Bb (zob. Tabela 6), a dokładniej – od szpalty 578 (składka Bb). Te sporadycznie poświadczane postaci (łącznie 4 razy) wystąpiły zatem wyłącznie w obszarze tekstowym wyraźnie wyodrębniającym się od pozostałej części *Cresc_{II}* (składki R–Aa), i to zarówno pod względem wykorzystanych rozwiązań graficznych⁴⁶, jak i w zakresie kilku zjawisk fonetycznych: repartycji form typu *mdly* // *mgly*, postaci *między* // *miedzy*⁴⁷ i form z wtórną nosowością⁴⁸. Na uwagę poza tym zasługuje fakt bezwyjątkowych poświadczeń postaci wyrazowych z innowacyjną grupą *žř* (\leq **žř*) w składce [0]B (4 razy, tylko strony R5 i R6v) (poza tym w *Cresc_{II}* – składka Y: *žř* 29 razy // *žr* 1 raz; składka Ff: tylko *žr* 1 raz; składka Hh: tylko *žř* 6 razy; składka Ii: *žř* 1 raz // *žr* 1 raz).

Tabela 6. Kontynuanty grupy **zř* w *Cresc_{II}* – dystrybucja składkowa

składka	<i>žř</i>	<i>jžř</i>	<i>žr</i>
R	3	–	1
S	5	–	–
T	5	–	–
U	1	–	–
X	2	–	–
Y	2	–	–
Z	1	–	–
Aa	4	–	–

⁴⁶ Idem, *Wariantywność graficzna...*, op. cit., s. 333–352.

⁴⁷ Idem, *Zróżnicowanie ekstensji tekstowej...*, op. cit., s. 77–80, 90.

⁴⁸ Idem, *Wtórna nosowość...*, op. cit., s. 86.

Bb	–	1	–
Cc	5	–	–
Dd	1	1	–
Ee	–	1	–
Ff	5	–	–
Gg	3	–	–
Hh	2	–	–
Ii	–	–	–
[0]A	–	–	1
[0]B	1	1	–
[0]C	–	–	–

4. Wariantywność w zakresie kontynuantów prasłowiańskich grup **(s)tbc*, **(z)dbc*

W języku polskim rozwój prasłowiańskich grup **(s)tbc* i **(z)dbc* przebiegał niejednorodnie w poszczególnych regionach. W XV wieku pojawiła się tendencja do redukcji grup złożonych z trzech spółgłosek (*śćc* ≤ **stbc*, *źzc* ≤ **zdbc*); oddziaływała ona najsilniej w Wielkopolsce, a najsłabiej na Mazowszu⁴⁹. W tym samym czasie połączenia te objęła też tendencja do depalatalizacji (*śćc* ≥ *stc*, *śc*, *sc*; *ćc* ≥ *tc*). Jej przyczyną była niejednorodność omawianych grup pod względem palatalności – po stwardnieniu *c'* odmiękczeniu uległy też pozostałe spółgłoski⁵⁰. Proces ten ograniczony był do Małopolski i południowo-wschodniej Wielkopolski⁵¹. W początkach XV wieku w Wielkopolsce zaszedł proces antycypacji miękkości w postaci *j* w omawianych grupach przy jednoczesnym zaniku jednej z afrykat i depalatalizacji pozostałych komponentów⁵². Z analizy materiałów rękopiśmiennych dokonanej przez Marię Bargieł wynika, że zjawisko to w pierwszej połowie XVI wieku zaczęło obejmować Małopolskę⁵³ (co potwierdziły też badania Tomasza Lisowskiego⁵⁴); z innych analiz wiadomo, że znały je także kresy północne⁵⁵. Z ustaleń Jolanty Migdał wynika jednak, iż w okresie tym formy z antycypacyjną jotą mogły być jeszcze odbierane jako wielkopolski regionalizm – w tekstach Andrzeja Glabera z Kobyłina dominują formy bez joty⁵⁶. Ustalono też, że tempo procesu uzależnione było od lokalizacji leksemowej omawianych grup. Najczęściej występowały one w wyrazach *ojciec* i *miejsce* oraz w utworzonych od

⁴⁹ T. Skulina, *Rozwój grup spółgłosek zwarto-szczelinowych w języku polskim*, Poznań 1964, s. 81–82.

⁵⁰ H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna...*, op. cit., s. 149.

⁵¹ T. Skulina, op. cit., s. 86.

⁵² Ibidem, s. 88.

⁵³ Ibidem, s. 89; M. Bargieł, *Cechy dialektyczne...*, op. cit., s. 143.

⁵⁴ T. Lisowski, *Polszczyzna początku...*, op. cit., s. 56–58. Por. też przewagę formy *miejsce* (6 razy // *miesce* 3 razy // *miestce* 2 razy; 54,5% // 27,3% // 18,2%) w *Rozmówkach* Mikołaja z Kęt (Małopolska) – zob. A. Luto-Kamińska, op. cit., s. 43–44.

⁵⁵ Świadczą o tym dość liczne wystąpienia form typu *ojciec*, *ojczyzna* z listów pochodzących z kresów północnych (6 razy, 46%). Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność w zakresie realizacji...*, op. cit., s. 188–191.

⁵⁶ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, op. cit., s. 61–63.

nich wyrazach pochodnych. Proces antycypacji miękkości w postaci joty najszybciej dokonał się w przypadkach zależnych leksemu *ojciec* – w pierwszej połowie XVI wieku formy takie są już w Wielkopolsce dominujące. Podobny rozwój wyrazu *miejsce* nastąpił później; w wymienionym wyżej okresie forma *miejsce* pojawia się stosunkowo rzadko nawet w Wielkopolsce⁵⁷.

4.1. Wariantywność w zakresie kontynuantów prasłowiańskiej grupy *(s)tbc w *Cresc* – zestawienie ogólne

W *Księgach...* poświadczone zostały tylko te grupy spółgłoskowe, które kontynuują prasłowiańskie połączenie *(s)tbc. Wystąpiły one w leksemach należących do czterech rodzin wyrazowych pochodzących od formacji: **městьce* (*mie(j)s(t)ce*, *miejski* – 616 razy; przykłady – zob. niżej), **otьcbь* (*ojciec*, *ojczyzna* – 4 razy: *oćiecz* 133, *ociecz* 606, *ociec* 621, *oyczyźnie* Zal1), **koťcbь* (*kociec* – 8 razy: *kothce* 581, *kotczah* [sic] 582, *kotczu* 583, *kotce* 583, *kotczach* 583, *kotca* 585, *kotcza* 587, *kocieć* 587) i **kosatьcbь* (*kosaciec* – 6 razy: *Kofacczu* 258, *KOfaciecz* 258, *Koffaciec* 486, *kofaciec* 593, *Koffaciec* R2v, *Koffacczu* R4). Właściwej analizie poddana zostanie wyłącznie pierwsza z wymienionych grup – w przypadku pozostałych zbitek *Cresc* poświadcza stan w pełni (*kociec*: tylko postaci z -ć- 1 raz i -tc- 7 razy; *kosaciec*: tylko postaci z -ć- 4 razy i -ćc- 2 razy) lub częściowo znormalizowany (*ojciec*: tylko -ć- – 3 razy; *ojczyzna* – tylko -jć- 1 raz).

Wśród 615 poświadczeń leksemów *miejsce* i *miejski* najliczniej poświadczona została rozpodobniona grupa *stc*⁵⁸, która zapisana została 587 razy (95%; np. *miejtca* 583, *miejtcach* 650, *miejtce* 140, *miejtce* 215, *Miejtce* 585, *miejtce*, 172, *miejtcz* 297, *miejtca* 198, *miejtca* 345, *miejtca* 476, *miejtca* 671, *miejtczach* 135, *miejtczach* 316, *miejtczach* 400, *miejtczach* 479, *miejtczach* 484, *miejtczach* 541, *miejtczu* 315, *miejtczu* 605, *miejtchca* 70, *miejtchca* 635, *miejtchczu* 26, *miejtchczu* 31, *miejtchczu* 665). Grupa uproszczona *sc*⁵⁹ wystąpiła 16 razy (3%; np. *miejc* 1, *miejce* 151, *miejce* 152, *miejca* 14, *miejca* 105, *miejca* 251, *miejca* 300, *miejca* 518, *miejczach* 104, *miejczach* 134, *miejczam* 299, *miejcze* 105, *miejczu* 128, *miejczu* 128, *miejć* 10, *miejć** 96), zdysymilowana grupa z antycypacyjną jotą (*jstc*) wystąpiła 1 raz (0,2%: *miejftca* 580), nierozpodobniona grupa z antycypacyjną jotą – *jsc*, *jsk* – zapisana została 11 razy (1,8%: *mieyski* Zal2, *mieyskich* Zal1, *mieyskich* Zal1, *mieyskich* Zal1, *mieyskich* Zal1, *mieyskich* Zal2, *mieyskich* Zal1, *mieyskich* Zal2, *mieyskie* Zal1, *mieyskie* Zal2, *mieyskim* Zal1, *miejfc* R5). Zauważyć należy, że przymiotnik *miejski* poświadczony został w postaci znormalizowanej – wyłącznie z grupą *jsk* (10 razy); właściwa wariantywność dotyczy zatem jedynie leksemu *miejsce* (*stc* 587 razy // *sc* 16 razy // *jstc* 1 raz // *jsc* 1 raz; 97% // 2,6% // 0,2% // 0,2%).

⁵⁷ T. Skulina, op. cit., s. 50–60, 51, 60, 89–90; M. Bargieł, op. cit., s. 133–138; M. Bargieł, *Rozwój prapolskich grup spółgłoskowych *(s)t'c-, *(z)d'c-*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 9, 1963, s. 99–103.

⁵⁸ Zdaniem Marii Bargieł grupa *stc* nie jest postacią pierwotną grupy **stbc*, jak sądził Zdzisław Stieber (*Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1958, s. 80), ale formą wtórną, powstałą w wyniku dysymilacji grupy *sc* (*Cechy dialektyczne...*, op. cit., s. 141–142).

⁵⁹ Grafia zabytku nie pozwala rozstrzygnąć, czy chodzi o grupę *sc*, czy *śc* (tylko zapisy „śc”); oznaczenie *sc* w dalszej części analizy traktować należy jako symboliczne, mogące oznaczać także wariant palatalny grupy (*śc*).

4.2. Wariantywność w zakresie kontynuantów prasłowiańskiej grupy *stbc – stan w *Cresc*_I i w *Cresc*_{II}

Obie postaci leksemu *miejsce* z antycypacją miękkości poświadczone zostały w *Cresc*_{II}. Formy leksemu z uproszczoną grupą *sc* poświadczone natomiast zostały prawie wyłącznie w *Cresc*_I (16 razy, 5%; *Cresc*_{II}: 1 raz, 0,3%) (zob. tabela 7). W obu częściach tekstu normę stanowią tradycyjne postaci nieuproszczone, w *Cresc*_I jednak tendencja do stosowania form innowacyjnych zaznaczyła się wyraźniej niż w *Cresc*_{II}.

Tabela 7. Postaci fonetyczne leksemu *miejsce* – stan w *Cresc*_I i w *Cresc*_{II}

	<i>stc</i>	<i>sc</i>	<i>jstc</i>	<i>jsc</i>
<i>Cresc</i> _I	288 (95%)	15 (5%)	–	–
<i>Cresc</i> _{II}	299 (99%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)

4.3. Wariantywność w zakresie kontynuantów prasłowiańskiej grupy *stbc – dystrybucja składkowa i szpaltowa

W *Cresc*_I formy z uproszczoną grupą *sc* wystąpiły w składce A (3 razy // *stc* 38 razy), w zwartym obszarze graniczących ze sobą składek: D (1 raz // *stc* 10 razy), E (3 razy // *stc* 23 razy), F (3 razy // *stc* 44 razy) i G (2 razy // *stc* 8 razy) (łącznie w tym obszarze tekstowym: *sc* 9 razy // *stc* 85 razy, 10% // 90%), a także w składce L (1 raz // *stc* 6 razy) i w składce N (2 razy // *stc* 31 razy) (zob. tabela 7). Rozproszenie form tego typu jest w *Cresc*_I dość znaczne, a możliwe do wyodrębnienia skupiska postaci *miesce* nie pokrywają się z delimitacją tekstu ustaloną na podstawie analizy graficznej, a także z podziałem tekstu uwzględniającym dystrybucję innych obocznych zjawisk fonetycznych. Istnieje jednak przypuszczenie, że formy te nie są świadectwem idiolektu pracowników drukarni, a ich obecność wynika z czegoś innego. Wystąpienia postaci z grupą *sc* zlokalizowane w szpaltach: 104 (składka E), 128, 134 (składka F) i 251 (składka L) (łącznie 4 zapisy, a więc niemal połowa z 9 poświadczeń *sc* w składkach D–G) umiejscowione są na granicy dzielenia wersów (*mief*=|*czach* 104, *mief*|*czu* 128, *mief*=|*czach* 134, *mief*|*czca* 251). Fakt ten świadczyć może o tym, że formy te zostały świadomie wykorzystane przez zecerę w celu usprawnienia procesu łamania wiersza – forma z sylabą *mies-*, czyli z czcionką związaną „ft”⁶⁰ w wygłosie zamiast osobnego „f”, wymagałaby zmniejszenia odstępów międzywyrazowych lub szukania innej kompensacji w postaci graficznej którejś z użytych już w wersie form wyrazowych (zjawisko to dobrze ilustruje ryc. 1). Obserwacja ta nie jest odosobnio-

⁶⁰ Do oddania połączenia fonetycznego *st* w obu częściach tekstu użyto połączonego rysunku liter „f” i „t”, odlanego na jednej czcionce.

na, podobne zjawiska opisano już przy okazji innych analiz⁶¹. Podkreślić należy, że czynność ta nie musiała być ograniczona tylko do lokalizacji międzywersowej – jest ona, co prawda, najbardziej wyrazista, ale tylko z tego powodu, że zecer musiał szukać rozwiązań zmniejszających lub zwiększających zwartość graficzną wiersza, zaczynając od jego końca (czyli od miejsca, w którym przekonał się o niefortunnym – z punktu widzenia rozmiaru wersu – jego wypełnieniu). Niewykluczone zatem, że wszystkie użyte w *Cresc*₁ postaci typu *miesce* wykorzystywane były do tego celu – świadczyłaby o tym również ich marginalność.

**obyczaiem na skoniawach y suchych mies-
czach nie mogą sie fochać/ã to yż w miest-
czach tych niemaß żadney miernosci/ Bo=**

Ryc. 1. *Cresc*, szpalta 134, wersy 36–38 (źródło: E-biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. oryg.: Sd.612.417; identyfikator zasobu: ebuw.uw.edu.pl:107583)

Tabela 8. Formy fonetyczne leksemu *miesce* w *Cresc*₁ – dystrybucja składkowa

składka	<i>miesce</i>	<i>miesce</i>
A	38	3
B	28	–
C	12	–
D	10	1
E	23	3
F	44	3
G	8	2
H	7	–
I	15	–
K	8	–
L	6	1
M	4	–
N	31	2
O	27	–
P	5	–
Q	22	–

⁶¹ Zob. M. Osiewicz, *Wpływ zecera...*, op. cit., s. 68–73; idem, *Wariantywność graficzna...*, op. cit., s. 168.

W *Cresc*_{II} postaci opozycyjne wystąpiły tylko 3 razy (składka Y: *miefcza* 518; składka Bb: *mieyftca* 580; składka [0]B: *mieyfc* R5); jest to zbyt mała liczba poświadczeń, by na ich podstawie w sposób niezależny wnioskować o zróżnicowaniu dystrybucji tekstowej form językowych. Zwraca jednak uwagę to, że poświadczenia form z antycypacją miękkości w postaci joty zlokalizowane są w drugiej części *Cresc*_{II} (od szpalty 573) – a więc w części wyraźnie zopozycjonowanej w stosunku do pozostałego, początkowego fragmentu *Cresc*_{II} (szpalty 381a–572), zwłaszcza w zakresie zastosowanych rozstrzygnięć pisownianych⁶², a także fonetycznych⁶³.

5. Podsumowanie

5.1. Stopień i zakres tekstowego zróżnicowania analizowanych oboczności fonetycznych w *Cresc*

Analiza stanu i tekstowej dystrybucji omawianych oboczności fonetycznych upoważnia do wyodrębniania w *Cresc* 8 obszarów tekstowych różniących się dynamiką poświadczeń poszczególnych wariantów językowych (tabela 9) (pamiętać jednak należy o tym, że z uwagi na niemasowy charakter badanych zjawisk fonetycznych granice wyznaczone zostały w sposób przybliżony i przez analogię do tekstowej repartycji innych zjawisk fonetycznych i graficznych).

Z przedstawionych danych wynika, że obocznością o najwyższym stopniu tekstowej dyferencjacji jest oboczność *biał-* // *biatl-*, odznaczająca się wysoką liczbą kontrastów tekstowych (4 granice tekstowe) o znaczącej (choć nie najwyższej) charakterystyce odsetkowej ($\bar{x}(D\%) = 58,4$). Pozostałe oboczności odznaczają się znacznie niższym stopniem tekstowej dyferencjacji: stan wariantywności w obrębie grup kontynuujących prasłowiańskie połączenia **sř* oraz **zř* **žř* zmienia się tylko jeden raz, podkreślić jednak należy, że w obu przypadkach jest to granica o wysokim kontraście odsetkowym (dla grup wywodzących się z **sř* – $\bar{x}(D\%) = 66,0$; dla grup kontynuujących **zř* **žř* – $\bar{x}(D\%) = 78,7$), natomiast stan oboczności *miesce* // *miesce* // *miej(s)tce* zmienia się dwa razy, jednak jej istotność wyrażana dystansem procentowym jest znikoma ($\bar{x}(D\%) = 2,5$).

Ze względu na nieostrość wytyczonych w niniejszej analizie granic tekstowych (w większości umownych) nie sposób z ich rozkładu wyciągać arbitralnych wniosków dotyczących odzecerskiej segmentacji tekstu. Największe kontrasty obocznościowe charakteryzują znane już z innych analiz *Cresc* granice tekstowe: 292/293, 384/381a (*biały-* // *biatły-*), a także nieznaną wcześniej granicę przebiegającą między składką Cc a składką Dd (choć może ona przebiegać w którejś z kilkunastu pierwszych szpalt składki Dd, tj. między szpaltą 605 a 616), wyznaczaną przez zmienny stan oboczności *šř* // *sr* – a więc granice tekstowe zbliżone z granicami odzecerskiej delimitacji zabytku.

⁶² Idem, *Wariantywność graficzna*, s. 333–352.

⁶³ Idem, *Zróżnicowanie ekstensji tekstowej*, s. 90.

Tabela 9. Zróżnicowanie tekstowe procesów fonetycznych w *Cresc* – podsumowanie

	<i>bial-</i>	<i>biatl-</i>	*sř		*zř *žř			<i>miejsce</i>										
			śř	śr	žř	jžř (*zř)	žr	stc	sc	js(t)c								
<i>Cresc</i> _A	1 100% ^{PN}	–	147 99% ^{PN}	2 1%	115 93% ^{NN}	3 2%	6 5%	288 95% ^{PN}	15 5%	–								
<i>Cresc</i> _{B-C}	–	4 100% ^{PN}																
<i>Cresc</i> _{D-292}	39 97,5% ^{PN}	1 2,5%																
<i>Cresc</i> ₂₉₃₋₃₈₄	16 32%	34 68% ^{WN}																
<i>Cresc</i> _{R-Aa}	66 98,5% ^{PN}	1 1,5%									14 33%	28 67% ^{WN}	1 14,3%	1 14,3%	5 71,4% ^{WN}	134 99% ^{PN}	1 1%	–
<i>Cresc</i> _{Bb-Cc}																165 99% ^{PN}	–	2 1%
<i>Cresc</i> _{Dd-Ii}																		
<i>Cresc</i> _{[0]A-[0]C}																		
$\bar{x}(D\%)^{64}$	58,6		66,0		78,7			2,5										

5.2. Stopień znormalizowania analizowanych oboczności fonetycznych w poszczególnych częściach *Cresc* na tle innych zabytków drukowanych z pierwszej połowy XVI wieku

Wśród omówionych oboczności pod względem stopnia znormalizowania wyróżnia się oboczność *miestce* // *miesce* // *miejs(t)ce*, w obrębie której na obszarze całego *Cresc* stanem pełnej normalizacji objęty jest wariant z rozpodobnioną grupą *stc*. Znaczną część obszaru tekstowego *Ksiąg...* charakteryzuje też znormalizowane użycie wariantu *śř* kontynuującego prasłowiańską grupę **sř* (*Cresc*_{A-Cc}), a także objęte stanem niepełnej normalizacji wystąpienia form wyrazowych z grupą *žř* (\leq **zř* i **žř*) (*Cresc*_{A-Ii}); te opozycje fonetyczne w pozostałej części *Cresc* (*Cresc*_{Dd-[0]C} i *Cresc*_{Ii-[0]C}) nie są znormalizowane.

Od tego stanu segmentacyjno-normalizacyjnego odbiega zróżnicowanie stopnia znormalizowania oboczności *bial-* // *biatl-*. Jedynym nieznormalizowanym obszarem wystąpienia tych wariantów jest fragment tekstu usytuowany w *Cresc*_p, a więc w obszarze charakteryzującym się w przypadku pozostałych oboczności wysokim stopniem znormalizowania. W pozostałej części *Cresc*_i stan omawianej oboczności jest, co prawda, w wysokim stopniu ustabilizowany, ale diametralnie odmienny – składa się on z trzech części (*Cresc*_A, *Cresc*_{B-C} i *Cresc*_{D-292}), wśród których dwie skrajne (*Cresc*_A i *Cresc*_{D-292}), poświadczające bezwyjątkowe lub niemal bezwyjątkowe postaci *bial-*, przedzielone są fragmentem tekstu odznaczającym się stuprocentową obecnością innowacyjnych wariantów typu *biatl-*. W pełni natomiast znormalizowane użycie tradycyjnego wariantu *biatl-* charakteryzuje w całości *Cresc*_{II},

⁶⁴ Wartość parametru $\bar{x}(D\%)$ jest średnią arytmetyczną odsetkowego dystansu między wariantami należącymi do do obszarów o zróżnicowanych pałach ich poświadczeń (np. dla oboczności *bial-* // *biatl-* jest to: $(100\% + 2,5\% + 65,5\% + 65,5\%) : 4 = 58,4\%$).

zatem również tę część obszaru tekstowego, która odznacza się brakiem normy w zakresie użyć wariantów będących kontynuantami prasłowiańskich grup *sř *zř *žř. Z rozkładu wariantów należących do wszystkich przeanalizowanych oboczności wynika, że obszarem tekstowym o najwyższym stopniu znormalizowania jest obszar mieszczący się w składkach R–Cc, poświadczający wyłącznie w pełni znormalizowane warianty: *biał-*, *šř*, *žř* i *mjestce*.

W zakresie użyć form z podwojonym *h* przeważająca część obszaru tekstowego *Cresc* prezentuje stan zgodny ze stanem poświadczanym przez większość tekstów z pierwszej połowy XVI wieku, w których formy tego typu nie zostały odnotowane. Niewielki obszar tekstowy *Cresc*_{293–384} poświadcza stan zbliżony do stanu odnotowanego w jedynym, w dodatku rękopiśmiennym źródle ze *SXVI*, które poświadcza postaci z *h* (*LibMal h* 14 razy // *l* 13 razy, 52% // 48%; *Cresc*_{293–384} 34 razy // 16 razy, 68% // 32%). Uznać zatem należy, iż poświadczane w *Cresc* stany oboczności *biał-* // *białh-* pod każdym względem odwzorowują dynamikę procesu rywalizacji tworzących ją form w polszczyźnie omawianego okresu.

Również w zakresie kontynuantów prasłowiańskich grup *sř *zř i *žř przeważająca część *Cresc* prezentuje stan zgodny ze stanem poświadczanym przez większość przeanalizowanych pod tym kątem tekstów drukowanych tego okresu, charakteryzujący się w pełni znormalizowanym użyciem grup niezdzysymilowanych (stan taki właściwy jest tekstom Glabera⁶⁵, *Książeczkom polskim* z 1539 roku⁶⁶ i *Rozmówkom* Mateusza z Kęt⁶⁷). Pozostała część tekstu *Ksiąg...*, poświadczająca przewagę postaci z rozpodobnionymi grupami *šř* i *žř*, bliższa jest normie poświadczanej w paleotypach z lat 1521–1522, charakteryzującej się pełnym znormalizowaniem wariantu *šř*, ale śladową tylko obecnością grupy *žř* (w zakresie kontynuantów grup *zř i *žř w tekstach tych normę stanowi użycie grupy *žř*)⁶⁸. W porównaniu z paleotypami końcowe składki *Cresc* poświadczają zatem niższy stopień zaawansowania procesu dzysymilacyjnego *šř* ≥ *šr* (67%), ale za to odznaczają się znacznie wyższym pułapem wystąpień innowacyjnego wariantu *žř* (71,4%).

W zakresie realizacji fonetycznej leksemu *miejsce* *Księgi...* poświadczają stan zgodny ze stanem dokumentowanym przez teksty Glabera, w których zdecydowanie dominuje innowacyjny wariant z rozpodobnioną grupą *stc*, w większości tekstów objęty stanem pełnej lub niepełnej normalizacji (psalmy – 96%, komentarze – 94,12%, *Gadki* – 87,1%, *Miechowita* – 72%)⁶⁹. Podobny stan poświadcza więcej tekstów drukowanych z pierwszej połowy XVI wieku: *ForCnR*, *KlosAlg*, *LudWieś*, *RejJóz*, *FalZioł* (5 tekstów; razem z tekstami Glabera: 8 tekstów). Znacznie więcej tekstów z tego okresu dokumentuje jednak dominację postaci z grupami *sc* i *šc*: *HistJóz*, *March*, *March2*, *BierRaj*, *OpecŻyw*, *PatKazI*, *PatKazII*, *PatKazIII*, *BartBydż*, *TarDuch*, *SeklWyzn*, *RejKupSekl*, *RejPs*, *RejKup* (14 tekstów; w paleotypach z lat 1521–1522 – bezwyjątkowo⁷⁰), czyli z grupami tylko śladowo (5%) poświadczonymi w *Cresc*₁. Pamiętać jednak należy o tym, że są to formy, które w *Księgach...* mają status niejasny – być może zostały wykorzystane do manipulacji graficzną zawarto-

⁶⁵ J. Międał, *O języku Andrzeja Glabera...*, op. cit., s. 58–60.

⁶⁶ Z. Klimek, op. cit., s. 51–52.

⁶⁷ A. Luto-Kamińska, op. cit., s. 43.

⁶⁸ T. Lisowski, *Polszczyzna początku...*, op. cit., s. 50–53.

⁶⁹ J. Międał, *O języku Andrzeja Glabera...*, op. cit., s. 61.

⁷⁰ T. Lisowski, *Polszczyzna początku...*, op. cit., s. 55–56.

ścią krótkich wersów dwukolumnowego składu tekstu zabytku (zob. rozdz. 4.3). Hipoteza ta w swojej wymowie (niefonetyczny charakter oboczności *stc // sc*) nie jest odosobniona – pojawianie się w drukach tego czasu form z *stc* Tadeusz Skulina interpretował jako przejaw manieri graficznej: sposób na oddawanie wymowy niepalatalnej *sc*⁷¹. Jeśli zatem przyjąć, że stosowane w *Cresc* zapisy typu „mieſce” oznaczają wariant zdepalatalizowany *mieſce*, to wówczas – w świetle interpretacji Skuliny – poświadczana w *Księgach...* oboczność *stc // sc* ma charakter czysto graficzny, jak się okazuje – całkiem możliwe, że związany z czynnikiem technicznym (proces ręcznego składu tekstu).

5.3. Geograficzne nacechowanie omawianych form a segmentacja tekstowa *Cresc*

Wszystkie omawiane oboczności były w XVI wieku nacechowane regionalnie. Z analiz polszczyzny XV i XVI wieku (zob. wyżej) wynika, że status innowacji regionalnych w omawianym okresie miały formy typu *białty*, rozpodobnione grupy *śr* i *źr* oraz uproszczona grupa *sc* i jej wariant z antycypacją miękkości *js(t)c*. Z rozkładu grup spółgłoskowych kontynuujących prasłowiańskie połączenia **sř *zř *žř* wnioskować można, że znaczna część *Cresc*, od składowki A aż do końca składowki Cc, zdradza cechy wielkopolskie (dominacja grupy *śř* i sporadyczne poświadczenia form z antycypacją miękkości). Obszar ten częściowo (*Cresc_I*) jest także miejscem pojawiania się uproszczonych postaci grupy **stbc ≥ sc*, również proveniencji wielkopolskiej (choć status tych postaci jest dwuznaczny, zob. wyżej⁷²). Pozostała część obszaru *Cresc_{II}* poświadcza dominację rozpodobnionych grup *śr* i *źr*, uznawanych za typowe dla ówczesnej Małopolski, a w zakresie kontyuantów grupy **stbc* panuje tam nieomal bezwyjątkowa zdysymilowana grupa *stc*, szerząca się w drukach krakowskich tego okresu⁷³. Formy typu *białty* poświadczone zostały wyłącznie w pierwszej części zabytku (*Cresc_I*), co potwierdza wnioski wysnute na podstawie materiału zgromadzonego w *SXVI* o wielkopolskim pochodzeniu tej innowacji fonetycznej. Tym samym jest to kolejny argument na rzecz odmiennej proveniencji regionalnej tych form od postaci typu *bosso*, w *leśsie*, charakterystycznych tak dawniej, jak i dziś dla Małopolski⁷⁴, i wskazuje na odmienną od dzisiejszej (gwara opoczyńska, Małopolska) ich geografie.

6. Zakończenie

Zaprezentowana w niniejszym artykule analiza trzech typów oboczności fonetycznych: *biał-* // *białł-*; *śř*, *źř* // *śr*, *źr* // *jźř*; *miestce* // *miesce* // *miejſce* pozwala sformułować kilka

⁷¹ T. Skulina, op. cit., s. 70–86.

⁷² Nie ulega jednak wątpliwości, że zecer formy te musiał znać – ich rozkład jednak prawdopodobnie nie charakteryzuje jego idiolektu.

⁷³ Według danych *SXVI* w pierwszej połowie XVI wieku znormalizowane użycia tej grupy spółgłoskowej poświadczone zostały wyłącznie w drukach krakowskich: *ForCnR*, *KłosAlg*, *LudWieś*, *RejJóz*, *FalZiol*.

⁷⁴ K. Dejna, op. cit., s. 138, mapa 18.

wniosków natury ogólnej, dotyczących zarówno polszczyzny reprezentowanego przez *Księgi...* okresu, jak i specyfiki językowej, a także graficznej tego dzieła:

1) pojawiająca się w tekstach XVI-wiecznych oboczność *biał-* // *biół-* ma prawdopodobnie genezę wielkopolską i pod tym względem jest zjawiskiem niezależnym od zjawiska podwajania spółgłoski *s*;

2) podstawą poświadczanej w drukach XVI wieku oboczności *miestce* // *miesce* prawdopodobnie nie jest zjawisko fonetyczne, a fakt graficzny motywowany czynnikami technicznymi (zecerскими);

3) rozkład wariantów językowych (fonetycznych) w *Cresc* nie jest równomierny;

4) częścią tekstu o najwyższym stopniu znormalizowania analizowanych oboczności jest obszar tekstowy zawierający się w składkach R–Cc;

5) stany obocznościowe nieznormalizowane pojawiły się w częściach: *Cresc*_{293–384} i *Cresc*_{Dd-[0]C};

6) w świetle stanu badań pod względem językowym (w analizowanym zakresie) większa część obszaru tekstowego *Cresc* – od składki A do składki Cc – zdradza cechy wielkopolskie; pozostała część – składki Dd–Ii i rozdziały wstępne – wykazuje wyraziste cechy małopolskie.

Powyższe obserwacje i wnioski są jedynie częścią kilkusetapowej analizy oboczności fonetycznych poświadczonych w *Cresc* – zgromadzone w tym i innych tekstach (zob. przypis 1) szczegółowe obserwacje i wnioski cząstkowe wymagają gruntownego zestawienia i podsumowania. Łączące je założenia metodologiczne pozwolą ustalić kilka zupełnie nowych aspektów badawczych związanych z nierównomiernym w *Cresc* rozkładem tekstowym zjawisk graficznych i językowych (fonetycznych). Do najważniejszych z nich należą sygnalizowane już w niniejszym artykule zbieżności tekstowych granic występowania jednych wariantów fonetycznych z granicami poświadczania innych wariantów fonetycznych, a także graficznych. Zaznaczająca się w kolejnych tekstach poświęconych temu zagadnieniu coraz gęstsza sieć delimitacji tekstowych *Cresc* pozwala sądzić, że ostateczne podsumowanie analizy fonetycznej zabytku będzie obfitowało we wnioski istotne nie tylko dla dalszych analiz grafoznawczych i językowych innych tekstów drukowanych z tego okresu, ale również (a może przede wszystkim) w konstatacje dotyczące zewnętrznych warunków powstawania tej edycji – dotyczących zarówno osoby anonimowego tłumacza dzieła, jak i organizacji pracy nad składem drukarskim tak dużego pod względem objętościowym tekstu. Jedno wszak już teraz nie ulega wątpliwości – analiza, czy to grafoznawcza, czy językoznawcza, XVI-wiecznego tekstu drukowanego musi brać pod uwagę ewentualny nierównomierny rozkład tekstowy badanych form.

Bibliografia

- Bajerowa I., 1980, *Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*, „Język Polski” 60.
- Bargieł M., 1958, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Bargieł M., 1963, *Rozwój prapolskich grup spółgłoskowych *-(s)t'c-, *(z)d'c-*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 9.
- Bargieł M., 1969, *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław.

- Bąk S., 1961, *Wstęp*, [w:] A. Trzeciecki, *Pisma polskie*, BPP seria P nr 9, cz. 1, Wrocław.
- Bibliografia literatury staropolskiej „Nowy Korbut”. T. 2. Piśmiennictwo staropolskie*, 1964, red. K. Budzyk, Warszawa.
- Cygal-Krupowa Z., 1979, *Szesnastowieczne edycje „Dictionarii Ioannis Murmellii variarum rerum...”*. Część I. Uwagi ogólne. *Ortografia, fonetyka, cechy dialektyczne*, Warszawa.
- Dejna K., 1993, *Dialekty polskie*, Wrocław.
- Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, 1983, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław.
- Hrabec S., Pepłowski F., 1963, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*, Warszawa.
- Karplukówna M., 1971, *Regionalizmy w języku Andrzeja Cervusa z Tucholi*, Wrocław.
- Klemensiewicz Z., 1999, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Klimek Z., 1978, *Język polski w rozmówkach polsko-niemieckich „Książeczek polskich” z r. 1539*, Wrocław.
- Koneczna H., 1965, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Książek-Bryłowa W., 1986, *Uwarunkowania społeczne normy językowej w XVI wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 32.
- Kuraszkiewicz W., 1966, *Uwagi o statystyce w Słowniku*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. M.R. Mayenowej i in., t. 1: *A – Bany*, Wrocław.
- Kuraszkiewicz W., 1986, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, w: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W., 1986, *Uwagi o języku Rozmyślań dominikańskich*, w: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa.
- Kurzowa Z., 2006, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Kraków.
- Lisowski T., 1999, *Polshczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań.
- Lisowski T., 2001, *Grafia druków polskich z lat 1521–1522. Problemy wariantywności i normalizacji*, Poznań.
- Luto-Kamińska A., 2010, *Polska wersja przekładowa Ex P. Terentii comediis Latinissimae colloquiorum formulae... Mateusza z Kęt. Studium języka autora na tle polszczyzny XVI wieku*, Warszawa.
- Łoś J., 1922, *Gramatyka polska. Cz. I: Głosownia historyczna*, Lwów.
- Migdał J., 1991, *Glaberowskie korektywy gramatyczne w „Żoltarzu” Walentego Wróbla*, „Studia Polonistyczne” 16/17.
- Migdał J., 1999, *O języku Andrzeja Glabera z Kobyłina. Studium normalizacji polszczyzny wczesnonenesansowej*, Poznań.
- Osiewicz M., 2007, *Wariantywność leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, Poznań.
- Osiewicz M., 2010, *Wariantywność w zakresie realizacji grup spółgłoskowych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku (kontynuanty połączeń *śf, *źf, *źf, *(s)tyc-, *(z)dyc- oraz grupy (-)vš-, -dl-)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 16 (36).
- Osiewicz M., 2012, *Analiza kwantytatywno-porównawcza słownictwa Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna (1549)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, 19 (39), z. 1.
- Osiewicz M., 2012, *Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy „Ksiąg o gospodarstwie” z 1549 r.*, „LingVaria”, t. 2 (14).
- Osiewicz M., 2013, *Oboczność mię cię się // mie cie sie w Księgach o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 20 (40), z. 1.

- Osiewicz M., 2013, *Wariantywność graficzna Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku. Studium przypadku*, Poznań.
- Osiewicz M., 2014, *Wtórna nosowość antycypacyjna w Księgach o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 21 (41), z. 2 (w druku).
- Osiewicz M., 2014, *Zróżnicowanie ekstensji tekstowej fonetycznych form obocznych w Księgach o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, t. 21 (41), z. 1.
- Pankowicz A., 1979 *Najstarszy polski druk z zakresu gospodarstwa wiejskiego (Piotr Krescentyn, Księgi o gospodarstwie... Kraków 1549 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie. Historia Rolnictwa” 150, z. 4.
- Piekarski K., 1930, *Miscellanea bibliograficzne*, „Przegląd Biblioteczny” 4, z. 4.
- Pihan-Kijasowa A., 1999, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań.
- Polski słownik biograficzny*, 1938, t. 4, Kraków.
- Rzepka W.R., 1985, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVIII wieku*, Poznań,
- Rzepka W.R., Wydra W., 1984, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, 1966–2012 red. M.R. Mayenowa et al., Wrocław – Warszawa.
- Smolińska B., 1983, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław.
- Śmiech W., 1953, *Rozwój polskich grup spółgłoskowych *sr̥, *zr̥, *žr̥*, Łódź.
- Urbańczyk S., 1968, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, w: S. Urbańczyk, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa.
- Zwoliński P., 1960, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, w: *Odrodzenie w Polsce. T. III. Historia języka. Część pierwsza*, pod red. M.R. Mayenowej, Z. Klemensiewicz, Warszawa.

MAREK OSIEWICZ

Different Textual Extension of Phonetic Variant Forms in *Księgi o gospodarstwie* from 1549 (Variancy *bial-* // *biall-* and Variation Concerning the Continuants of the Groups *sr̥, *zr̥, *žr̥, *(s)tr̥c and *(z)dr̥c)

Summary

A material basis for the study is the first Polish language edition of *Księgi o gospodarstwie* by Piotr Krescentyn from 1549 (Cracow, Helena Unglerowa). The study led to the formulation of the following conclusions: 1) the variancy *bial-* // *biall-* is most likely of Great Polish origin; 2) the variancy *miestce* // *miesce* confirmed in the prints from the 16th century has a graphical character motivated by technical factors (typesetting); 3) the distribution of the analysed phonetic variants in *Księgi...* is not equal; 4) the supreme degree of normalization of the studied variancies has been confirmed in the combinations R–Cc; 5) variant conditions, non-normalized, appeared in the parts: $Cresc_{293-384}$ and $Cresc_{Dd-[0]C}$; 6) a greater part of the textual space of the historical text—from the combination A to the combination Cc—reveals Great Polish features; the remaining part—the combination Dd–Ii and the initial chapters—reveal evident Little Polish features.

Keywords: history of language, Polish language of the 16th century, historical phonetics, printing, typesetter